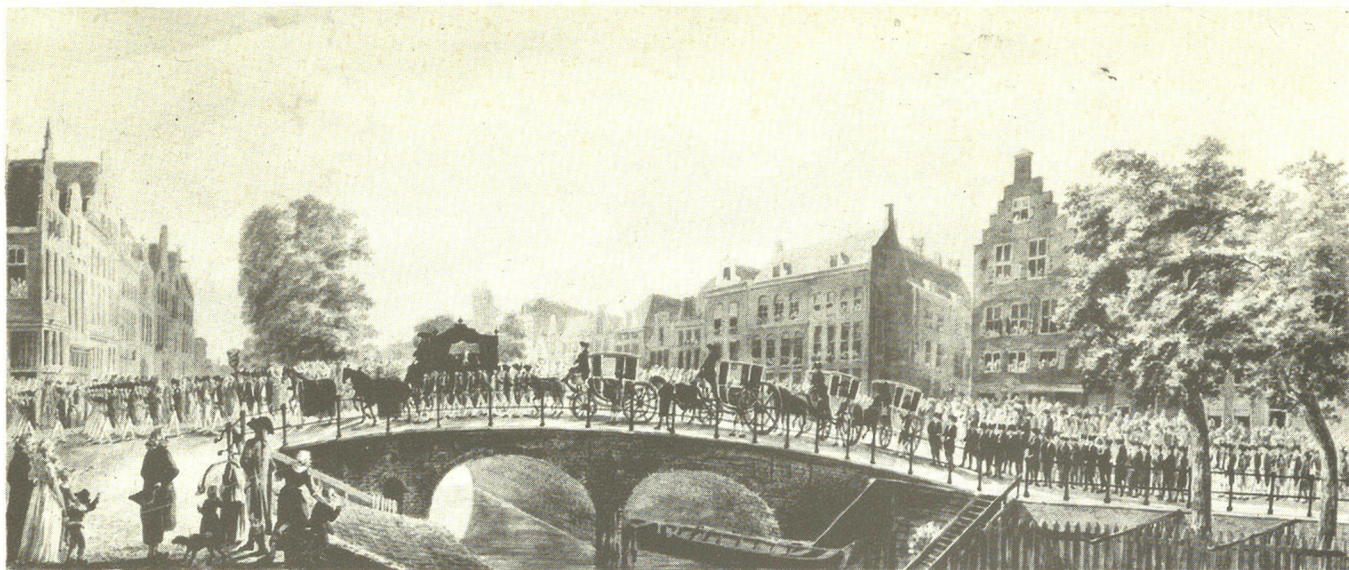

Begrafenisstoet van Mr. C.G. Vischer in Utrecht, 1782. Aquareel

DOOD EN BEGRAVEN

Tentoonstelling over sterven en rouwen 1700-1900
in het Centraal Museum Utrecht
15 mei – 6 juli 1980

Grafstenen van de Begraafplaats Soestbergen, Utrecht in de tuin van het Centraal Museum

Niet altijd heeft op het onderwerp "dood" een taboe gelegen: in het verleden betekende sterven een gebeurtenis die was opgenomen in het dagelijks leven. Meestal ging men thuis dood, omringd door zijn naasten. Daarna vond de begrafenis plaats, die met veel vaststaande rituelen gepaard ging — bepaalde handelingen werden verricht en er bestond speciale rouwkleding. Na het sterven probeerde men op allerlei manieren de herinnering aan de dode levend te houden door souvenirs als portretten (ook van het sterfbed), gedichten, rouwprenten, haarwerken enz.

In de wijze waarop de doden begraven werden kwam omstreeks 1830 verandering. Voor die tijd diende de kerk en de hof daaromheen als begraafplaats, de laatste vooral voor de armen. Na die tijd was dat verboden en moesten er speciale begraafplaatsen worden ingericht, tenminste in de grotere steden.

De Utrechtse Algemene Begraafplaats Soestbergen bestaat nu 150 jaar — aanleiding om deze tentoonstelling te houden en om een prijsvraag voor een grafteken uit te schrijven.

De tentoonstelling bestaat uit twee gedeelten: in de Nicolaïkerk de voorwerpen die betrekking hebben op de periode van ongeveer 1700 tot omstreeks 1830; in de tuinzaal die van na 1830 tot 1900.

Een aantal aspecten van de gebruiken rond het sterven kon moeilijk in de tentoonstelling gestalte krijgen, bijv. opvattingen over de dood in de literatuur, de geschiedenis van de totstandkoming van het besluit niet langer in de kerken te begraven, de verschillende visies en gebruiken ten aanzien van de dood in het geloof, de aanleg van begraafplaatsen.

Deze worden daarom in artikelen in een begeleidende publicatie behandeld. Bovendien staan daar teksten in die betrekking hebben op de onderwerpen van de tentoonstelling zelf.

RONDGANG OVER DE TENTOONSTELLING

1. **Agnietenkapel**, direct links van de museumingang. Hier staan alle inzendingen van de prijsvraag voor een grafteken opgesteld.

2. **Tuin**. In de tuin rond de Klaaskerk zijn grafstenen te zien, die overgebracht zijn van de begraafplaats Soestbergen. De meest typerende vormen van liggende en staande zerken en veel voorkomende symbolen als zandloper, staartbijtende slang zijn hier te vinden.

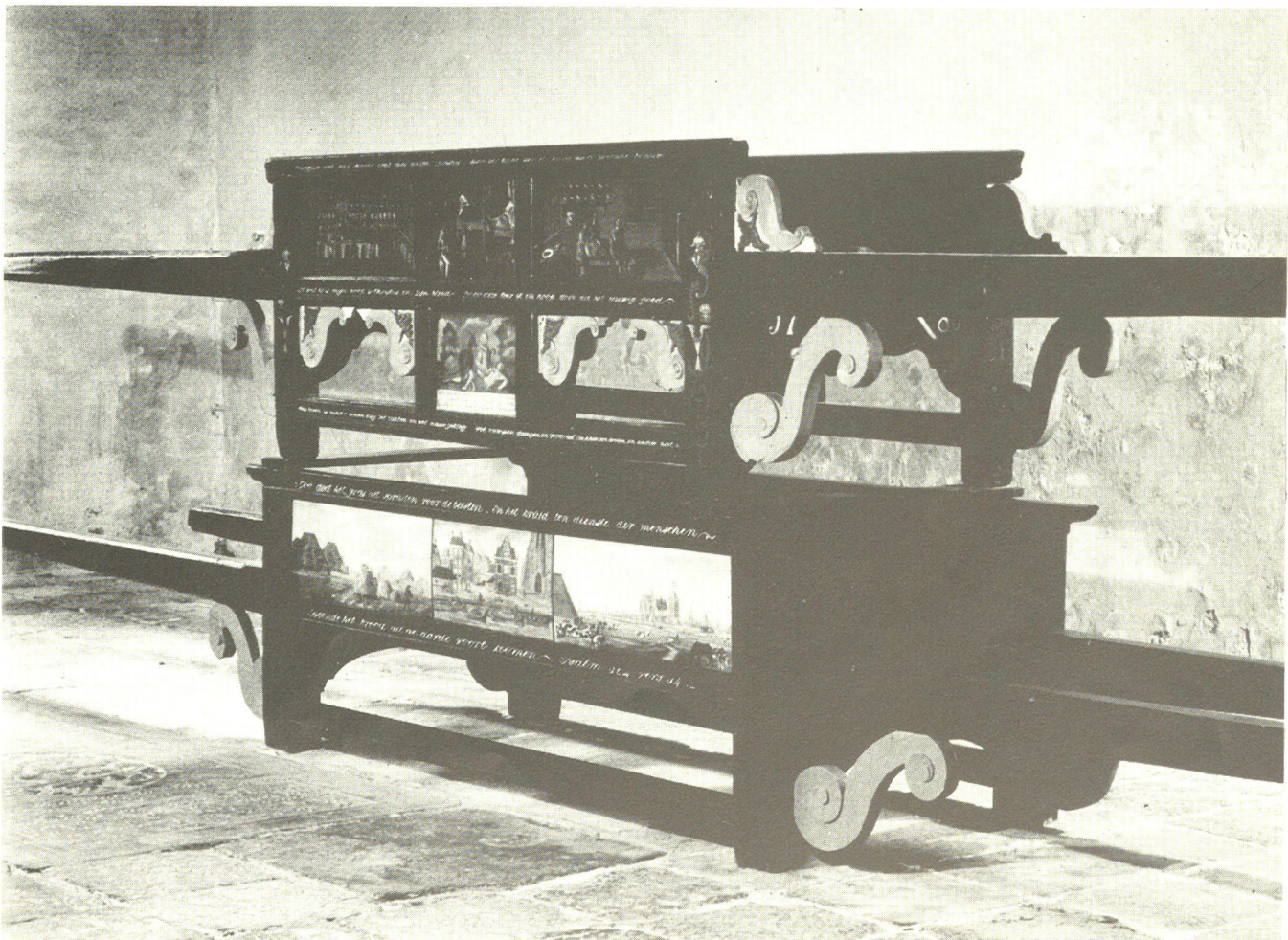
Een 19de eeuwse Utrechtse lijkkooi, die tot voor kort nog in gebruik was, staat ook in de tuin.

3. **Klaaskerk**. Het materiaal uit de periode vóór 1830 is hier opgesteld en in kleine groepjes verdeeld. Elk onderwerp wordt aangegeven met een tekst op de strip boven de schotten. De volgorde is in grote lijnen gebaseerd op de gebeurtenissen die elkaar opvolgen wanneer iemand sterft.

Bij het binnenkomen gaat men onder een afbeelding van het Laatste Oordeel door — dit is het gedeelte waar **DE DOOD ALS VOORBEELD** voor een voorbeeldig leven wordt gesteld. Daarna ziet men grafieken van aantallen doden en **DOODS-OORZAKEN** in de tijd voor 1830.

De gebruiken en rituelen bij het sterven vallen onder het hoofd **STERVENSBEGELEIDING**.

Beschilde Gildebaren uit Worum, Friesland, 1781-1791

Is de dood eenmaal ingetreden, dan vinden verschillende handelingen plaats: de nabestaanden moeten de dode OPBAREN. Wanneer nog DE DODE IN HUIS IS, moet de begrafenis worden geregeld. Veel daarvan wordt door een AANSPREKER georganiseerd; hij regelt onder meer de AANKONDIGINGEN aan familie en bekenden.

Het BEGRAVEN IN DE KERK heeft specifieke problemen, waaronder vooral de beschikbare RUIMTE. Behalve in wordt er ook rondom de kerk begraven, op het KERKHOF, wat vooral voor de armen geldt. De BEGRAFENIS zelf heeft velerlei vormen, waarin standsverschillen duidelijk worden. STAATSIEBEGRAVENISSEN van koningen en belangrijke personen vinden plaats met veel uiterlijk vertoon. De BEGRAFENISKOSTEN kunnen heel hoog oplopen, en "van de armen" worden begraven geldt als een schande. Bij KATHOLIEKE BEGRAFENISSEN worden missen gelezen en uit een doosje strooit de priester gewijde aarde in de kist. GILDEN kennen hun eigen organisatie, ook financieel, om hun leden te begraven. Ze bezitten veelal eigen baren, kleden en rouwersierselen om over de kist te leggen.

De kerken ontvangen INKOMSTEN UIT BEGRAFENISSEN, o.a. uit de verkoop en verhuur van graven. Ook moeten ze de graven onderhouden.

Het is gebruikelijk gedurende een bepaalde periode ROUWKLEDING te dragen, de mate is vaak afhankelijk van de financiële positie van de nabestaanden, en hun verlangen naar vertoon. De HERINNERING AAN DE DODE wordt o.a. levend gehouden in doodsportretten. In de LITERATUUR wordt de dood veelvuldig als motief gebruikt. Het bezoek aan een graf geldt daar als een literair romantisch motief, dat vaak met een prent wordt geïllustreerd.

4. Tuinzaal, linker gedeelte. Evenals in de kerk zijn hier de onderwerpen in groepjes verdeeld. Om een vergelijking van het materiaal van vóór ca 1830 met dat van daarna mogelijk te maken, zijn een aantal malen dezelfde onderwerpen te zien. Tegen het einde van de 19de eeuw neemt de rouwcultus steeds meer af. Tegen de jaren vijftig van deze eeuw is er weinig van over. Het onderwerp wordt steeds meer taboe.

De rondgang begint bij het materiaal over het BEGRAVEN BUITEN DE STAD en de verschillende plannen betreffende de aanleg van de NIEUWE BEGRAAFPLAATS. Vervolgens is te zien hoe

men kenbaar maakt dat er een sterfgeval is, b.v. door gordijnen te sluiten, of door voor het sterfhuis een rouwplank te plaatsen.

Zolang de DODE IN HUIS is, zet men b.v. de klok stil en/of bedekt men spiegels met kleden. AANSPREKERS regelen de begrafenis volgens vaststaande gebruiken, ze brengen ROUWAANKONDIGINGEN rond en regelen de BEGRAFENIS. Bij ROOMS-KATHOLIEKE UITVAARTEN dragen de geestelijken aparte, fraai bewerkte liturgische gewaden. De GRAFREDE wordt volgens bepaalde formuleringen uitgesproken.

De begrafenis kost veel geld, daarom zijn er BEGRAFENISVERZEKERINGEN opgericht, zodat iemand verzekerd kan zijn van een "fatsoenlijke" begrafenis. Gilden waren de eerste die voor hun leden regelingen troffen. In de 19de eeuw richt men particuliere maatschappijen op. De vorm van

Engel met dood kindje door J.H. Stö-
ver, ca 1856. Marmer

ROUW is in de vorige eeuw vrij uitgebreid – tot in de kleinste kledingdetails wordt blijk gegeven van droefenis. De manier waarop men op een sterfgeval reageert staat ook vast: voorgedrukte CONDOLEANCE BRIEVEN geven uiting aan medegevoel.

5. **Tuinzaal, rechtergedeelte.** De HERINNERINGEN AAN DE DODE komt op velerlei wijzen tot uiting: in DOODSPORTRETEN, zowel geschilderd als in tekeningen en prenten, uit haar gevlochten voorstellingen en in lofgedichten. In de literatuur is de dood een zeer populair motief: de minnaar weent op het graf van zijn weggekwinde geliefde, kinderen bezoeken hun in het kraambed gestorven moeder. Op het toneel kent men voorgeschreven gebaren om te sterven. In de kinderboeken volgt vaak de dood als straf op de zonde, en dit wordt als een opvoedend voorbeeld verteld. Ook in kinderspelen speelt de dood een rol.

6. **Diaprogramma** achterin de linker tuinzaal. Van de vele vormen van begraafplaatsen en graven in Nederland wordt hier een indruk gegeven. Ook hier is weer een tweedeling: voor 1830 begraven binnen de kerken en er vlak omheen, ná 1830 aparte begraafplaatsen. Het programma duurt 12 minuten.

7. **Leestafel** achterin de rechter tuinzaal. De laatste jaren is er een steeds groter wordende belangstelling op te merken voor "de dood". In publicaties, op het toneel en in discussies blijkt het een dankbaar onderwerp. Stervensbegeleiding, problematiek rond het sterven thuis of in het ziekenhuis, euthanasie en de verwerking van een sterfgeval krijgen veel aandacht – de markt wordt bijna overladen met schriftelijke meningen daarover.

Hier is een aantal boeken en artikelen bijeengebracht om de bezoeker daarover een – summier – inzicht te geven.

Op dinsdagavonden worden lezingen rond het thema Dood en Begraven gehouden, steeds om 20.00 uur. Reservering daarvoor is gewenst. de catalogus "Dood en Begraven" (150 pp.) kost f 20,-.